

ПРЕГЛЕД

Св. 195, Књ. XVI, Год. XIV, март 1940

Bosansko selo kroz historiju

Listajući historijske dokumente bilo koje zemlje iznenađuje nas, i upravo ozlovoljuje činjenica, da u njima ne nalazimo skoro nikakvih podataka o staležu, čiji je rad bio podloga na kojoj su sagrađeni spomenici materijalne i duhovne kulture. Selo se teško i na mahove jedva probija do naše svijesti kroz gusti zastor, koji su vladajući slojevi u prošlosti postavili između historije i sadašnjosti i kroz koji jedva naziremo mutnu sliku života na selu. Inače bogate zbirke bosanskih isprava ne štede riječi, kad govore o velmožama i njihovim dvorovima, o njihovim ratovima i međusobnim svađama, o pobožnim zadužbinama i književnim samohvalama, ali, o bosanskom selu možemo samo zaključivanjem doći do neke predstave. Tek u velikim historijskim krizama, kad zataji čitav taj površinski sloj, probija se na vidjelo i selo. Tada se velmože i njihovi pisari sjele, da postoji u Bosni i narod i uvlače ga u historiju, da im pomogne pomaknuti zaglibljena kola. I što su historijske krize češće, što su vladajući slojevi manje sposobni da ih uoče i riješe, to se češće na historijskoj pozornici javlja selo pa stoga i vijesti o njemu postaju bogatije i o njemu se više vodi računa. Pri kraju srednjeg vijeka, kad je već katastrofa bosanske države bila neizbježiva, a vlastela se razbjegla po inostranstvu i tražila po Dubrovniku i Veneciji garancije za očuvanje svoga bogatstva, izbija konačno kroz isprave i gledište bosanskog sela o plemićkoj državi: Kralj Stjepan Tomašević s gorčinom se tuži papi Piju II g. 1461: »Turci se ljubazni pokazuju prema seljacima i obećavaju, da će svaki od njih biti slobodan, koji k njima otpadne. Prost um seljaka ne razumije prevare, te misli, da će ona sloboda vazda trajati. Lako, da će puk, ovim varanjem zaveden od mene otpasti.«¹⁾ Ovim riječima dat je kratak sud bosanskog sela o čitavoj jednoj historijskoj epohi.

1) Klaić, Povijest Bosne str. 323.

I

Historičari starije slavenske epohe slažu se u tome, da su Slaveni živjeli kao slobodni ljudi i da su kao takvi došli i na Balkan. Međutim, obično se šutke prelazi preko pitanja, kako su od slobodnih ljudi postali kmetovi i kako se je institucija kmetstva toliko ukorijenila u našim srednjovjekovnim država-
ma, da je u nekim od njih fiksirana pozitivnim zakonima, a u drugim, kao u Bosni, utvrđena običajnim pravom da i ovdje kasnije uđe u turske zakonske zbornike kao njihov sastavni dio. I Bosna nam, kao i mnoge druge zemlje pruža primjer, kako se iako gaze tradicije kad su one na putu ekonomskim interesima jačih. Od lijepe, stare slobode slavenskih ljudi nije ostalo ništa do puste čežnje, da se ona opet povrati; ta je čežnja s vremena na vrijeme, u časovima velike nevolje izbijala na usta porobljenog seljaka, kao u doba bune hrvatskih kmetova pod Matijom Gubcem; tada su poklici »za staru pravicu« uzaludno dozivali staro doba, kad je selo bilo slobodno i uživalo plodove svoga rada.

Kako je te nekadanje slobode nestalo i kako su namjesto slobode posjeda ustanovljeni kmetški odnosi, teško je reći, jer u izvorima nigdje ne nailazimo na stvarne podatke, koji bi nam mogli rasvijetliti to pitanje. Kmetovi u Bosni spominju se već g. 1240. Između stare slobode i godine 1240 postoji vremenski razmak u kojem su se morali stvoriti kmetški odnosi. Kako su oni nastali, možemo da objasnimo samo indirektnim putem. Kao primjer kmetških odnosa moglo je Slavenima, iza njihova dolaska na Balkan, poslužiti i rimska institucija kolonata, koja je bila općenita za sve zemlje Rimskog carstva. Seoba naroda opustošila je rimske provincije, i kad su Slaveni naselili današnju Bosnu, našli su u njoj prostrane, puste i nenaseljene teritorije. Čitava je zemlja pripala u vlasništvo doseljenicima, ali ne pojedincima nego plemenima (rodnim zajednicama) kao zajednički posjed. Otuda u bosanskim ispravama česti naziv »plemenito« ili »plemenita baština«, što ne znači vlasništvo plemića ili vlastelina nego vlasništvo plemena. Ali u ono mutno doba sasvim neuređenih pravnih odnosa, nestabilnosti i čestih pokretanja, plemena su se međusobno sukobljavala, nametala jedno drugom vlast i otimala zemlju. Poglavice plemena zadržavali bi dio osvojene zemlje za sebe i svoje srod-
nike, a ostatak dijelili svojim vojnicima pod uslovom, da im kao vojnici u svakoj potrebi i dalje služe. Trebalo je da vojnici osiguraju vlast plemenskog starješine, a plemenski starješina da vojnicima osigura posjed zemlje. Stanovnici osvojene zemlje izgubili su svoj posjed ili potpuno ili djelomično i ostali na njemu da ga obrađuju za nove gospodare. Tako su stvoreni prvi

Bosansko selo kroz historiju

početni kmetских odnosa, a kad su već stvoreni, oni su se normalno dalje razvijali paralelno sa razvitkom državne vlasti. Sloj vojnika-plemića odvaja se od sloja kmetova, a između njih ostaje sloj slobodnih seljaka, koji su uspjeli da se sa svojom naslijeđenom baštinom održe kroz čitav srednji vijek, ali pod teškim uslovima i uvijek u opasnosti da ih plemići ne razbaštine, što se je često događalo.

Proces stvaranja kmetских odnosa potrajao je duže vrijeme dok sredinom trinaestoga vijeka nije sasvim nestalo stare jednakosti; na njezino mjesto dolazi staleška podjela, oštro ocrtana u pismu Matije Ninoslava Dubrovačkom knezu iz godine 1240, gdje se nabrajaju staleži tadašnje Bosne i boljari, vladalci, ljudi, kmeti.²⁾ Iz ovoga jasno izlazi da je Bosna već u to doba imala svoju stalešku podjelu, kao i druge feudalne države, i da se društvo bosansko dijelilo na 1) više plemstvo (boljari, velmože), 2) niže plemstvo (vladalci, vlastela), 3) slobodne seljake (ljudi) i 4) kmetove. U toku daljih stoljeća srednjega vijeka socijalna slika Bosne izmijenila se u toliko, što su velmože potčinile svojoj vlasti samostalne plemiće i učinili ih svojim vazalima, i što je plemstvo kao cjelina potiskivalo slobodne seljake na nižu društvenu ljestvicu prema najdonjem sloju kmetova. U mutnim vremenima srednjovjekovne Bosne, u onom općem bezakonju i otimanju, slabi su se sklanjali da načine mjesta jakima, a slobodni seljaci, u koliko i nisu bili prisiljeni na to, sami su se odricali svoje slobode, predavali svoju baštinu kakvom moćnom vlastelinu i primali je od njega da je obrađuju ne više kao slobodni ljudi nego kao kmetovi sa svim uobičajenim obavezama. Time su barem dobili ličnu zaštitu, iako su izgubili ekonomsku nezavisnost. U kasnijim listinama sve se više gubi Ninoslavljeva podjela i nazivi «ljudi» i «kmeti» dobivaju isto značenje. Tendencija socijalnog razvoja išla je ka umanjivanju broja slobodnih seljačkih posjeda i povećanju broja kmetских sela. Selo je u toku srednjega vijeka postalo zarobljeno, i takvoga su ga nasljeđivale razne političke vlasti jedna od druge a da se njegova sudbina nije mnogo mijenjala. Tako se utvrdio pojam seljaka kmeta, koji je toliko karakterističan ne samo za socijalnu strukturu Bosne nego i za njezinu političku dinamiku.

*

Pravni položaj bosanskih kmetova u srednjem vijeku nije bio normiran nikakvim pozitivnim zakonima. Prava vlastelina nad kmetovima temeljila su se na njegovoj političkoj moći, a pod njezinim okriljem razvilo se s vremenom i jedno običajno

²⁾ Miklošić, Monumenta Serbica XXX, str. 28, 29.

prava kojim su regulisavali kmetški odnosi. Prema Truhelki-
 nima³⁾ podacima, dužnosti kmeta nisu bile svuda i uvijek jed-
 nake. Zapadne zemlje služile su kao uzor, ali se od toga uzora
 udaljavalo već prema volji i moći pojedinog vlastelina. Normal-
 no je kmet davao vlastelinu trećinu roda sa zemlje, ali nisu
 rijetki slučajevi da je vlastelin zahtijevao i dobivao i polovinu.
 Osim toga, kmet je bio obavezan da krči šumu, trijebi kamen,
 obrađuje ledinu i tako proširuje vlastelinski posjed. Dužnost
 mu je bila da na zemljištu provede amelioracije tla, da poveća
 i usavrši kulturu, uopće, da se brine o podizanju vrijednosti pri-
 nosa na vlastelinskoj zemlji. I u koliko je bosansko selo u to
 davno dobaovalo i dobivalo sliku kultivirane zemlje, moglo je
 to samo zahvaljujući marljivom i teškom radu kmetova; blago-
 stanje bosanskih velmoža stvoreno je gomilanjem one trećine
 ili polovine prinosa kmetških ruku. Seljak je uporno vodio bor-
 bu sa divljinom bosanske zemlje, proširivao sela u pusti krš i
 guste šume i svojim rukama zidao temelje kulturnog života.

Bosanski kmet u srednjem vijeku nije bio pravno vezan za
 zemlju (*glebae adscriptus*), ali je vezanost faktično postajala
 sa dva razloga: prvo, što kmetu nije bilo moguće da nađe zapo-
 slenje na drugoj strani osim na vlastelinskoj zemlji; drugo, zbog
 samovolje i političke moći plemstva koja je ovdje uvijek bila
 jača od prava i običaja. U Bosni nije, kao u nekim zapad-
 nim zemljama, bila razvijena gradska privreda koja bi mogla
 primiti pobjegle kmetove. Jedina mogućnost za bosanske kme-
 tove bila je da pokušaju sreću na dubrovačkom teritoriju, ali
 su i tamo nailazili na stroge zakone, koji su im onemogućavali
 kretanje i naseljavanje. Na svakog seljaka, koji bi dolazio iz
 Bosne, gledalo se sa sumnjom. Seljaci-bjegunci bili su za dubro-
 vačko Vijeće sumnjiv element opasan po mir i poredak, i stoga
 su stavljani pod strogu policijsku pasku. Uz ovakove prilike
 Dubrovnik je bio zatvoren za kmetove-bjegunce,⁴⁾ i nije im
 preostajalo drugo nego da ostanu na posjedu svoga vlastelina.
 S druge strane samovolja plemića učinila je pravo kmetova
 da se mogu slobodno seliti iluzornim. Ni sam Dubrovnik, koji
 je ipak bio samostalna republika, nije se usuđivao da bosan-
 skim kmetovima dozvoli naseljavanje u Konavlima bez pristana-
 ka njihovih bivših gospodara. Strogi dubrovački zakoni o use-
 ljanju kmetova nisu bili bosanskoj gospodi dovoljna garan-
 cija, nego oni uznemiruju Dubrovčane svojim pismima i traže da
 se prebjegavanje onemogući. Iz jednog odgovora dubrovačkog
 Vijeća knezu Pavlu Radinoviću od 30 novembra 1400 možemo

³⁾ Dr. Ciro Truhelka: *Historička podloga agrarnog pitanja u Bo-*
sni. Sarajevo 1915.

⁴⁾ Truhelka, str. 12, 13.

Bosansko selo kroz historiju

vidjeti na kakve su teškoće nailazili kmetovi-bjegunci kad bi prešli na dubrovački teritorij i koliko je Republika budno pazila da se u u tome ne zamjeri bosanskom plemstvu. Na priču kmetovu, da njegovi ljudi bježe u Popovo, uvjeravaju ga Dubrovčani, da tu nije primljen ni jedan kmet otkako su dobili tu zemlju; da su naredili svojim organima neka provedu istragu po selima i mjestima, pa ako se nađe kakav »prišlac« da ga protjeraju a onoga koji je primio takvog kmeta da kazne, kako bi bilo za primjer drugima. »Mnogo te molimo, ne vjeruj onima koji ti govore neprilične riječi. A ako koji od tvojih ljudi tvrdi da mu je čovjek primljen, neka dođe pred nas te neka kaže u koga mu je taj čovjek pa da mi za to kaznimo toga u koga se nađe.«⁵⁾ I sam kralj Stjepan Ostoja smatrao je potrebnim da u istoj stvari piše Dubrovčanima, a oni mu odgovaraju kao i knezu Pavlu.⁶⁾ Bosanski su kraljevi, dakle, autoritetom kraljevske vlasti izlazili u susret svojim velmožama kad se radilo o tome da se onemogućí kmetovima napuštanje zemlje. Tím više možemo vjerovati da su svoj autoritet zalagali kad se radilo o bježanju kmetova s jednog posjeda na drugi u granicama same Bosne. Dubrovački zakon izričito kaže: »Nitko ne može i ne smije primiti kmeta drugoga gospodara.«⁷⁾ Kako su Dubrovčani na teritoriju, koji su primili od bosanskih vladara, u agrarnim stvarima jednostavno uzakonili bosansko običajno pravo, to je sigurno da su i u Bosni postojale ovakove faktične zabrane. U zapadnim feudalnim zemljama kmet postaje vezan za zemlju sa pojavom kapitalističke privrede, jer su plemići jedino tako mogli da zadrže kmetove od selenja u grad, gdje se sve više tražila njihova radna snaga uz povoljnije uslove nego na plemićkom posjedu. U Bosni te potrebe nije bilo; ali ipak vidimo iz gornjih primjera, da je vezanost za zemlju bila faktično provedena; to je bila mjera vladajućeg sloja plemića da prisile svoje kmetove na безусловno ispunjavanje svih nametnutih dužnosti.

Naturalna privreda bila je u Bosni dominantna ne samo u srednjem nego i duboko u novi vijek. Ona je jedino plemićima davala sredstva za udoban i raskošan život. Trgovačke artikle, koje plemići prodaju dubrovačkim i drugim trgovcima proizvodi i daje selo: vosak, vunu, sir, stoku. Selo je fabrika; ono proizvodi sve što dolazi u obzir u trgovini bosanskog plemstva sa trgovačkim gradovima u primorju s jedne i druge strane Jadranskog Mora. I nije to sve. Selo se brine o održavanju komunikacija, o zaštiti feudalnih prava; selo kolektivno garantira

5) Pucić, Spomenici srpski, 59, str. 32.

6) Pucić, 72, str. 89.

7) Truhelka, str. 13.

sigurnost saobraćaja i imovine putujućih trgovaca; ono naknađuje štetu ako na vlastelinskom posjedu nastane kakav kvar a za krivca se ne sazna; selo amelioracijama, krčenjem i uvoda-
njem novih kultura podiže vrijednost zemlje; sidanjem utvrda i gradova brine se o sigurnosti države; selo vlastelinu podiže
dvor i stara se o njegovom održavanju; ono je dužno da svega
vlastelina snabdijeva svime što je potrebno za njegov dvor: hra-
nom, ogrevom, poslugom. Seljaci su dužni da vode brigu i o
održavanju i snabdijevanju manastira: oni snose iz šume drva,
voće pobir, šito i vina na svojim volovima, daju zapregu konja
i tovarne konje za prenos.⁸⁾ Teške su bile odredbe po kojima
selo odgovara za štetu nastalu u njegovim granicama. Takve
štete nisu bile rijetkost što vidimo iz čestih tužba dubrovačkog
i mletačkog Vijeća bosanskim vladarima i velmožama. U doba
velikih nereda za vrijeme protukraljeva nesigurnost je dosegla
vrhunac. Razbojstvom su se bavili ne samo razne skitnice nego
i vlastela, pa čak i bliža rodbina kraljeva.⁹⁾ U toj općoj nesi-
gurnosti i bezvlašću stradali su najviše slabi i nezaštićeni. Ove
nevolje povećane su čestim ratovanjem velmoža i međusobnim
otimanjem posjeda. Česti prepadi, paljevine, pustošenja obra-
đenih sela, uništavanje usjeva, nasilno odvođenje kmetova i
prodavanje u roblje, turske provale, ratovi s ugarskim kraljem,
vjerske smutnje i progoni — sva ta nevolja svaljivala se svom
težinom na selo. U redovnim prilikama teško je bilo udovoljiti
kmetским dužnostima, a neredi su doveli selo u nepodnosiv po-
ložaj. Agonija bosanske države popraćena je teškim uzdisajima
sela, koje je čekalo olakšanje ma s koje strane. Kroz politički
slom feudalne države kmetovi su nesvjesno nazirali bolju bu-
dućnost.

II.

Turci su mnogo prije nego što je Bosna potpuno pala u
njihove ruke imali prilike da izbliza promatraju proces unutraš-
njeg raspadanja ove plemićke države, da uoče teške staleške
suprotnosti i da baš na nezadovoljstvu sela izgrade svoj poli-
tički plan. Turci su tim lakše mogli da shvate teške socijalne
prilike seljaka, što su na njih gledali bez feudalnih predrasuda,
jer su dolazili iz jednog kruga gdje je evropski feudalni me-
talitet bio potpuno stran. Oni su uvidjeli da bi se na nezado-
voljstvu sela mogla izgraditi turska politička vlast u Bosni te-
su, prije vojničke okupacije nastojali pridobiti seljake za sebe
a protiv njihovih gospodara. Tako je samoj okupaciji pretho-
dila živa agitacija među seoskim stanovništvom istočne i sred-

⁸⁾ Thaloczi: Studien. Isprava br. 76, str. 411.

⁹⁾ V. Pucić, 208.

Bosansko selo kroz historiju

nje Bosne, a naročito među kmetovima i vladajući krugovi počeli su se pobojavati turske propagande prije nego turskog oružja.

Kmetovi su u katastrofi, koja se približavala, nazirali mogućnost svoga oslobođenja, jer »Turci se pokazuju ljubazni prema seljacima i obećavaju, da će svaki od njih biti slobodan koji k njima otpadne.«

Novi gospodar Bosne, pošto se je učvrstio u vlasti, počeo je da vodi politiku koju vode svi osvajači: sporazum s višim staležima da bi se lakše mogla iskoristiti radna snaga narodnih masa. Dok su se Turci prije okupacije »pokazivali ljubazni« prema seljacima, sad, kad je osvajanje dovršeno, oni su ljubazni prema vlasteli. Ljubaznost im pokazuju ne samo time, što ih ostavljaju u njihovim feudalnim pravima nego i time, što se običajna feudalna prava sada uzakonuju i stavljaju pod zaštitu državne, vojnički čvrsto organizovane vlasti. Plemstvo se, promjenom vjera, približilo novim gospodarima, s vremenom se potpuno identifikovalo s njima, a nova vlast je sankcionisala feudalne institucije, kako ih je zatekla. Plemstvo je uspjelo da se održi na sedlu i da čvršće zauzda narod koji je, u vrijeme krize, počeo da se propinje; kmet je prigeo glavu i nastavio da radi dalje ne samo za svoga vlastelina nego i za novu državnu vlast. Socijalne suprotnosti zaoštrene su sada vjerskom razlikom. Vjera produbljuje jaz između kmeta i gospodara. Ona će, od sada, socijalnim borbama davati oštrinu i silovitost ali će ona često i rješavanje agrarnog pitanja odvoditi na drugi teren i borbi za njegovo rješenje u toliko otupiti oštricu. U teškoći savremenosti zaboraviće se na prošlost, kad su istovjerni plemići ugnjetavali narod i uzrok svih zala tražiće se u vjeri koja će tako dati svoje elemente budućoj političkoj borbi u Bosni.

*

U turskom agrarnom zakonodavstvu nema jedinstvenosti, nego su Turci u svakoj osvojenoj zemlji, ne dirajući u zatečeno stanje, na temelju postojećih običaja stvorili posebne uredbe i tako dali vrlo zamršen agrarno-pravni sistem. Turski zakoni, kojima se, počevši već od vremena Mehmeda Osvajača uređuju agrarne prilike u Bosni priznaju uglavnom feudalne odnose u obliku u kojem su ih zatekli. Plemstvo se, promjenom vjere približilo novom gospodaru i s vremenom se potpuno identifikovalo s njime i zato dobilo potvrdu svojih feudalnih prava; osvajačima je opet bilo u interesu da pomoću malobrojnog plemstva drže na uzdi narod kako bi lakše mogli iskorišćavati njegov rad. Čitava se promjena sastojala u tome, što su stari nazivi, koji označuju razne kategorije plemstva zamijenjeni novim, a

seoski posjedi dobili nova imena prema turskoj agrarno-pravnoj terminologiji.¹⁰⁾ Prema tome svi staleži, koji su sačinjavali društvo srednjovjekovne Bosne ostali su nepromijenjeni i održali se do najnovijeg vremena. Ziratna zemlja bila je podijeljena u tri kategorije: privatne posjede (baština, mulk), državnu i vakufsku zemlju. Privatna baštinska zemlja je većinom ostatak starih baštinskih posjeda, koji su u srednjem vijeku pripadali ili slobodnim seljacima ili plemićima. Ovu vrstu posjeda, u koliko su pripadali slobodnim seljacima, obrađivali su sami vlasnici; u koliko su pripadali spahijama, oni su je davali pod zakup ili slobodnim seljacima ili kmetovima pod uslovima koji bi se unosili u posebni ugovor.

Državna zemlja (mirija) pripadala je sultanu kao nosiocu državne vlasti i on je jedini njome raspolagao. Ova vrsta ziratne zemlje obuhvatala je najveći prostor; to su bili nenaseljeni krajevi, nekadanji posjedi izumrlih ili odbjeglih plemića i slobodnih seljaka. Državnu zemlju davao je sultan kao vojničko leno spahijama na uživanje, a obrađivali su je kmetovi.

Vakufska zemlja određena je od sultana da se od njezinih prihoda izvršavaju razne humanitarne ili prosvjetne ustanove; tu su spadale i zemlje raznih darovatelja, koji su ih u spomenute svrhe poklonili vakufu. Vakufske su zemlje, u koliko su bile za obradu, obrađivali kmetovi. Neobrađena zemlja dijelila se u dvije kategorije: mehruk i mevat. Mehruk je neka vrsta komunalne zemlje; to su predjeli izvan ljudskih naselja pokriveni šumom i pašnjacima. Seljacima na mehruku pripada pravo servituta. Mevat je neproduktivno zemljište, daleko od ljudskih naselja. Svakome pripada pravo da ovakovo zemljište pretvori u ziratnu zemlju, čime ono, uz ispunjenje izvjesnih uslova, postaje njegovo vlasništvo.¹¹⁾

Seosko stanovništvo bilo je podijeljeno na slobodne seljake i kmetove. Slobodni seljaci sami su obrađivali svoju zemlju i uživali njezine plodove, a bili su dužni da plaćaju samo državne poreze. Većim dijelom bili su to stari baštinci, manjim dijelom oni koji su kupovinom došli do takvog posjeda. Ostala srednjovjekovna baština izvlašćena je zbog izumiranja njezinih vlasnika, bijega iz zemlje ili prostim nasiljem pretvorena u državnu zemlju. Ukupna površina baštinske zemlje dolaskom Turaka znatno je smanjena, jer je vrlo mnogo naroda napustilo zemlju ili silom naseljeno u druge turske provincije. Kuripešić, koji je Bosnom putovao g. 1530 navodi na pr. da u selu Blažuju kod

¹⁰⁾ Upor. Truhelka: *Histor. podloga*, str. 16; Dr. M. Ivšić: *Les problèmes agraires en Yougoslavie*, Paris 1926.

¹¹⁾ Feifalik: *Ein neuer Weg zur Lösung der bosnischen Agrarfrage* 1916, str. 167.

Bosansko selo kroz historiju

Sarajeva ima svega 10—12 kuća, a prije par godina da je to bilo veliko naselje. Baštinska zemlja slobodnih seljaka sve je više gubila svoj ekonomski značaj; površina joj se jedva mogla uvećati kupovinom, a kako je rastao broj stanovništva tako se baština raspoređivala u sitnije dijelove i sve manje bila sposobna da prehrani svoje vlasnike. Slobodni seljaci ekonomski se nisu mnogo razlikovali od kmetova; ne mogući se ishraniti na vlastitoj zemlji oni uzimaju pod zakup dio spahijske baštine ili se ukmećuju na jednom dijelu spahiluka. Tako su se i slobodni seljaci sve više uplitali u lanac kmetovskih odnosa.

Kmetovi su najvećim dijelom preostali još iz srednjeg vijeka. Njihov se broj u tursko doba u odnosu prema slobodnim seljacima uvećao time, što su mnogi slobodni seljaci nasilnim putem ukmećeni; što su se slobodni seljaci dobrovoljno stavljali u kmetski odnos; trebalo im je više obradive zemlje, jer ih baština nije mogla prehraniti; što su se novi naseljenici na opustjelim selima Bosne mogli naseliti samo kao kmetovi, izuzevši granične oblasti, gdje su se naseljavali pod povoljnijim uslovima.

Kmetovske porodice, kojih je pod kraj turske vlasti bilo 85.000, bile su naseljen na posjedima neki 6—7 hiljada spahijskih porodica.¹²⁾ Tako je bosansko selo pod turskom upravom bilo čvrsto ujarmljeno, da radi za mali broj gospodara kao i u srednjem vijeku. Kmetovske redovne dužnosti i davanja bila su unešena u kmetске ugovore. Dužnosti su uglavnom iste kao i u srednjem vijeku: Kmet je dužan da daje spahiji jedan dio roda sa zemlje (četvrtinu, trećinu ili polovinu, već prema plodnosti zemlje ili prema posebnim ugovorima, u većini slučajeva davala se trećina) i da vrši razne radove (kuluk) u korist spahije i države. Osim toga kmet je morao da plaća i sve državne poreze. Kmet se, u koliko je udovoljavao svojim teškim obvezama, nije mogao otjerati sa spahijskog posjeda; ali kao što posjednik nije mogao samovoljno da ukloni kmeta, tako ni kmet nije mogao napustiti posjed. Zakom su davali posjedniku pravo da odbjeglog kmeta, u roku od 30 godina povrati na svoj posjed.¹³⁾ Dužnosti kmetova, teške same po sebi, još su teže po tome, što je spahija bio ujedno i administrativna vlast i imao na raspolaganju sva sredstva državne vlasti, koja je obilno mogao upotrijebiti i u regulisanju svojih privatnih odnosa prema kmetu.

Odnos spahije prema selu bio je odnos naduvene vojničke kaste prema mirnom i miroljubivom zemljoradniku. Svoj vojnički karakter zadržala je Turska do najnovijeg vremena, a

12) Fejfalik, str. 2.

13) Ivšić, 89.

utvrdila ga je među ostalim i time, što je zateceni feudalni sistem prilagodila potpuno svojim ratničkim potrebama. Stoga ona u početku i ne dozvoljava da se u Bosni stvaraju nasljedna lena nego spahiuke daje samo na uživanje pojedincima kao nagrade za njihove vojničke dužnosti. Spahija je dakle bio u neku ruku profesionalni vojnik, konjanik, gotovo stalno zauzet na vojnama ili na dvoru raznih dostojanstvenika ili samoga sultana. Provodeći život u vojničkom logoru, zaslijepljen uspjehima i slavom na bojnopolju, on nije imao mnogo razumijevanja za teškoće i nevolje svoga kmeta. On je u svoje selo rijetko dolazio, i to kao stranac, a kako je njegov dolazak obično bio u vezi sa skupljanjem poreza i harača, kmetovi su na njega gledali kao na neugodnog gosta. Nije samo klasna opreka izazivala u selu nepovjerenje prema spahijama, nego je tome dosta pridonio i zapovjednički, naduveni i ukočeni stav vojnika-karijerista, koji su i u mirno doba imali da paze, da se hijerarhijski društveni red ni u čemu ne poremeti, da se poreska potraživanja države što bolje zadovolje i da kmeta stalno potsjećaju na njegove dužnosti. U vojničkom logoru, spahija budno pazi da se ne poremeti disciplina vojske, kojoj je dužnost da gine za sultana; u selu, on nadzire rad, kako privredni kapacitet kmeta ne bi popustio, kako se spahijni prihodi time ne bi smanjili i kako bi država prinosom kmetuskog rada bila zadovoljna, jer u protivnom slučaju, spahija bi mogao da izgubi svoj posjed. Spahije su, dakle na selu nadglednici kmetuskog rada, lično jako zainteresovani, jer najveći dio viška toga rada, u obliku haka, pripada njima. U njihovoj odsutnosti zamjenjuju ih u tom poslu subaše, koji u strogosti postupka prema kmetu nisu zaostajali za spahijama.

Zbog ovakvog stava prema kmetu stvorio se jedan težak odnos, zaoštren znatno vjerskom razlikom. Nezadovoljstvo kmetova je raslo, ali je prigušivano vojničkom silom, koja je bila isključivo u rukama gospodujuće kaste. Teški pritisak nije se mogao ni ukloniti ni olakšati otvorenim pobunom, pogotovu ne u doba velike vojničke snage turske države. U doba velikih seljačkih pokreta i buna u Evropi na početku XVI vijeka i u Hrvatskoj u doba Matije Gupca ne javlja se ništa o kakvim sličnim pojavama u Bosni. Bosansko je selo bilo odviše stegnuto vojničkim sistemom, da bi moglo i pomišljati na samostalnu borbu za socijalno oslobođenje ili barem olakšanje svoga položaja. Ali će, kasnije, bosansko selo stalno osluškivati tutajavu vanjskih događaja i biti saveznik svakoj sili, koja ima izgleda da može poljuljati tursku vlast. Pokret i pobune naroda u Bosni, u koliko se kasnije javljaju, nisu drugo do popratna pojava velikih ratova. Oni su mali dio u velikim planovima evropskih sila.

Bosansko selo kroz historiju

naročito Austrije. God. 1598 do 1606, za vrijeme velikog rata, pokreću se hercegovačka sela; u XVII stoljeću, kad je Turska počela vidno opadati, pokreti su češći i opsežniji. U ratovima 1683—1699 pobune su uzele velike razmjere, osobito u Hercegovini, Posavini i srednjoj Bosni. Selo se je pokretalo u nadi da će se njegov položaj popraviti, ali je, kao i često puta kasnije, doživjelo samo razočaranja. Kao posljedice došle su teške kazne, uništavanje sela, raseljavanje naroda, prodavanje u roblje, ubijanje; pred tim nevoljama narod je u masama bježao preko granice, u nesigurnost.

Kad su se od sredine XVII vijeka počeli javljati prvi znaci opadanja carstva, selo je osjetilo najteže posljedice te promjene. Autoritet vlasti se gubi, zakonitost slabi, samovolja se osjeća u svim granama državnog života, od vojske do pravosuđa. Svaki poraz rušio je čvrstinu državne organizacije. Spahija je izbjegavao da udovoljava vojničkim dužnostima, spahiluci, šutke, postaju nasljedna lena. Spahija se nastani u obližnjem gradu i drži kmeta na oku. Nesigurna, kolebljiva državna vlast daje mu sada neograničene mogućnosti, da iskorišćuje kmeta na mnogo načina. Kroz čitavo XVIII stoljeće Turska je proživljavala jednu dugotrajnu unutarnju krizu; od g. 1750 dalje kriza postaje sve oštrija što je bivao jači pritisak velikih sila Austrije i Rusije na Tursku. Na jednoj strani, Turska želi da se reformama osposobi za utakmicu sa svojim susjedima, na drugoj strani, baš zbog opasnosti od susjeda mora da pravi kompromise s onim elementima društva koji su bili odlučni protivnici reformama, a za održanje feudalnog poretka i spahijske prevlasti. Nesigurnost centralne vlade u tim pitanjima, popuštanja i kompromisi stvorili su kod bosanskih spahija uvjerenje da je suhanova vlast nemoćna, što je u stvari i bila, i oni su počeli da tu nemoć obilno iskorišćuju. Iza 1750 spahije se sve više otimaju svojim vojničkim dužnostima ili ih vrše na svoj način i samo kad to odgovara njihovim interesima. Spahiluk u ovo vrijeme postaje njihovo faktično vlasništvo a uz to administrativna vlast sve više prelazi u njihove ruke. Vezir bosanski je sasvim nemoćan, a stvarna vlast prelazi u ruke kapetana u 36 kapetanija, koje su praksom postale nasljedne u porodicama najuglednijih spahija. Njihova je vlast čvrsto oslonjena na razuzdanu janjičarsku vojsku i njezine prvake, baše. Bosna ovoga vremena ličila je na Bosnu posljednjih godina njezine samostalnosti: samovolja mogućnika odlučivala je sudbinom zemlje. U ovo drugo «mutno doba» bosanske historije, koje je potrajalo jedno stoljeće nastale su one teškoće bosanskih kmetova koje su «raju» učinile predmetom općeg sažaljevanja i pojmu raje dale ono žalosno i bijedno značenje. Ako je i prije

bilo zloupotreba spahijske vlasti, zloupotrebe su u ovo doba postale pravilo. Spahije su samovoljno proširivali svoja prava na imetak i rad kmetova i tako njihovo strpljenje dovodili do krajnjih granica. Pošto buna nije imala izgleda na uspjeh, seljaci su tražili pribježišta u hajdučiji. Samovolja vladajućeg staleža dovela je dotle da se zločin hajdučije u narodnom shvatanju smatrao ne samo dozvoljenim nego jedino opravdanim i jedino pravednim sredstvom samoodbrane u onom općem bezakonju.

Društvene suprotnosti, koje su se očitovala na svakom polju javnog života, i nisu bile ograničene samo na Bosnu, slabile su otpornu snagu turske države u utakmici sa drugim velikim silama. Iza g. 1815, poslije dovršenih ratova s Napoleonom, Rusija sa više pažnje prati prilike u Turskoj i pod izgovorom da štiti kršćane miješa se u događaje, stiče teritorije ili jača svoj uticaj u polunezavisnim balkanskim državama. Austrija gleda da se rekompenzira u zapadnim dijelovima Balkana. Turska 1826 počinje sa radikalnim reformama, ali se bosanske spahije odlično odupiru i nastoje da u Bosni stvore administrativnu nezavisnost od Porte. Tereti bune spahija padaju i na kmetove i oni u Posavini ustaju g. 1834 na oružje protiv svojih gospodara, ali bez ikakva uspjeha. Turska, poučena iskustvom o bunama u Srbiji i Grčkoj, nije htjela da u pitanje dođe i Bosna i stoga se g. 1839 odlučila da hatišerifom sredi agrarne prilike u Bosni i učini kraj samovolji. Hatišerifom od Gilhane među ostalim zabranjuje se samovoljno i nasilno prisvajanje tuđe zemlje i prisvajanje slobodnih seljaka da zemlju prodaju; nezakonito prisvojena zemlja ima se povratiti; određuje se način raspoređivanja i skupljanja danka i drugih poreza. Reforme se obrazlažu riječima: »Ako nema sigurnosti imanja, niko se ne miče na glas vladavca i domovine.«¹⁴⁾

Spahije su u Bosni prema reformama od 1839 g. odmah zauzeli negativan stav. Njihove interese pogadale su ne samo agrarne odredbe hatišerifa nego je i uvođenje regularne vojske za njih značilo gubitak. Po odredbama hatišerifa, u novoj vojsci spahije gube svoje položaje i činove, a s time nestaje i pravnog naslova za razne privilegije.^{14a)} Administrativnim reformama spahije su isto tako privredno oštećeni jer je ukinuto nasljedstvo kapetanija a s time i mogućnost raznih zloupotreba na štetu kmetova. Zbog svega toga ne prestaju u Bosni bune uglednih spahijskih rodova u vremenu od 1838—1850; bune, istina, nisu mogle postići sve za čim se išlo, ali su one ipak spriječile praktično sprovođenje hatišerifa u koliko se je odnosio na agrarna pitanja i olakšice kmetovima. Da bi se održale vojne i

¹⁴⁾ Hrančić, Kmetovsko pitanje u Bosni i Hercegovini, 1911, str. 23.

^{14a)} Truhelka, str. 73.

Bosansko selo kroz historiju

administrativne reforme, koje su za jedinstvo carevine bile važnije, Porta je spahijama popuštala u pitanjima njihovih odnosa prema kmetovima. Šta više, šutke je spahijama puštena sloboda, da na račun kmetova nadoknade što su izgubili uklanjanjem s vojničkih i administrativnih položaja. A spahije su ovu slobodu obilno iskoristile; u ovo doba uobičajilo se i uvelo skoro u čitavoj Bosni beglučenje, t. j. prisilni rad kmetova na begovoj baštinskoj zemlji. U jednom izvještaju iz ovoga vremena kaže se »Više njima (begovima) nego sebi radimo. Nesposna su tlačenja; nedjeljama i svetkovinama bivamo natjerivani na težačke poslove.«¹⁵⁾ U ovo vrijeme padaju i svakodnevni sporovi oko krčevina; spahija, protuzakonito, natjeruje kmeta ne samo da mu od krčevine daje hak, nego da mu iskrcenu zemlju predaje kao spahijino puno vlasništvo. Na sastancima vilajetskih vijeća iza 1845 čule su se često tužbe najviše na bezakonja ove vrste.

Stanje je postalo toliko napeto, da su se nevolje kmetova počele ozbiljno uzimati na bečkom dvoru kao povod za energičnije miješanje u unutrašnje prilike Turske. Radi toga, da bi se uklonio povod stranoj intervenciji i da bi se primirili kmetovi, do kojih su dopirale uzbudljive vijesti o pokretima i revolucijama g. 1848, sazvana je te godine vilajetska skupština u Travnik sa zadatkom da ispita teškoće kmetova i agrarno pitanje konačno sredi. Na skupštini su bili predstavnici spahija, svećenstva i u ime kmetova seoski knezovi. Skupštini je predsjedao vezir Tahir paša, posjednik velikih spahiluka u Posavini. Tendencija ove skupštine bila je da se uvažava najteži prigovori kmetova, ali da se ne štete interesi spahija. Ustupci kmetovima sastojali su se u tome, što je ukinut kuluk na spahijskim posjedima; što su spahije morale da podižu kuću i zgrade za svoje kmetove, da plate trećinu poreza i snose treći dio troška oko ograđivanja posjeda. Za ove ustupke spahije dobivaju veliku naknadu, jer je povećan hak na jednu trećinu u onim krajevima gdje je bilo uobičajeno da se daje manje od trećine. Tako je uveden jedinstven iznos haka od jedne trećine za čitavu zemlju. Ovo je za kmetove značilo novo i teško opterećenje. Neki seoski knezovi učesnici skupštine usprotivili su se ovakvom rješenju; Tahir paša kaznio ih je šibanjem, od čega su dvojica poginula. Tahir paša bio je lično zainteresiran, da se donesu ovakvi zaključci o haku; u Posavini, gdje su se nalazila njegova imanja bilo je uobičajeno da se na ime haka daje devetina roda; uvođenjem trećine vezirovi su se prihodi potrostručili.¹⁶⁾

15) Hranić, str. 25.

16) v. Prelog: *Povijest Bosne u doba osmanlijske vladavine II*, str. 69.

Zaključci vilajetske skupštine 1848 bili su nepovoljni za kmetove. Nove obaveze u pogledu davanja haka bile su tačno fiksirane i nije im se moglo izbjeći. Naprotiv olakšice, izuzev porez i kuluk, bile su nejasno određene i spahija je mogao da se svojim obavezama u tom pogledu otima na razne načine. Kmetovi za povećani hak nijesu dobili odgovarajuću protuvrijednost.

Godina 1848, koja je kmetovima u mnogim evropskim zemljama donijela definitivno oslobođenje, na bosansko selo navala je jedan novi težak teret. Te je godine Porta bila primorana da na ime otplata državnog duga preda francuskim i engleskim bankama pravo skupljanja državnog poreza (desetine). Banke su opet poreze davale u zakup. Zakupnici su svoje pravo kupovali za gotov novac i pri skupljanju poreza gledali da im se taj posao što bolje isplati. Porez su naplaćivali samo u novcu, bez odgaganja i bez obzira na količinu i kakvoću žetvenog prinosa.¹⁷⁾ Ova je novina jednako pogodila i kmetove i slobodne seljake. A kad se već jednom dao primjer, slijedile su ga i druge ustanove pa se na mnogim vakufskim i privatnim posjedima, naročito u Posavini uveo sistem zakupa trećine i tražilo njezino plaćanje u gotovu novcu.^{18a)} Sa zakupljivanjem desetine i trećine špekuliralo se na veliko na račun seljaka; zakupništvo je postalo vrlo unosan posao i cijena zakupa brzo je rasla. Seljak je zapadao u bezizlazan položaj, jer je novac za plaćanje zakupcima morao da stvori u određeno vrijeme i da ga nabavlja pod najtežim uvjetima. Tada je selo počelo da zapada u dugove, koji ga privredno sve više guše.

Na reforme od 1848 narod odmah iduće godine odgovori bunom; od sada pa sve do 1878 bune nikako ne prestaju; javljaju se spontano, sad u ovom sad u onom kraju, bez međusobne veze i bez prave organizacije. U isto vrijeme bune se i spahije zbog ograničenja njihovih uzurpiranih prava, osobito zbog zabrane beglučenja. Kad je Tahir paša pokušao da energičnije provodi zaključke skupštine u pogledu spahijskih dužnosti, našao je na oružan otpor spahija. Tako su na kraju od zaključaka vilajetske skupštine ostali samo oni, koji su uvećavali dužnosti kmetova dok su spahije uspjele da se potpuno otmu svojim obavezama. Tako je propao pokušaj Porte da se sređivanjem prilika u Bosni ukloni povod za stranu intervenciju. Nikakve vojneke ni administrativne mjere nisu mogle da izliječe ovo bosansko stanje, a Turska nikako nije htjela shvatiti, da težište bosanskog problema leži u selu i njegovim imovnim suprotnostima i nastavila je s politikom pridobivanja spahija, koju su oni

17) Prelog, 66.

18a) Hrančić, 25.

shvatili kao slabost i svojim postupcima tjerali napetost do kritične tačke.

Među turskim reformama agrarnih odnosa važno mjesto zauzima Saferska naredba od god. 1859, ne stoga što bi ona sporna pitanja pokrenula s mrtve tačke, nego što je ta naredba u cijelosti usvojena od austrijske vlasti i tako za dugi niz godina služila kao baza agrarnom zakonodavstvu. Ona je neposredna posljedica teških buna kmetova, osobito g. 1858 u Hercegovini gdje je bilo najviše razloga nezadovoljstvu zbog agrarnik odredaba iz god. 1848. Pošto su kmetovi jednodušno ustali protiv tih odredaba, jer ih se spahije nisu držale, a od kmetova se tražilo da ih se striktno drže, Saferska naredba uglavnom vraća ono stanje kakvo je bilo prije 1848. Kmetovske odnose nije ni Saferska naredba sredila na jedinstven način i jednako za cijelu zemlju, nego je samo uzakonila stare običaje koji su u raznim krajevima bili različiti. Prema tome, iznos haka nije bio svuda jednak, nego se, prema lokalnoj, uobičajenoj praksi, kretao od jedne petine do jedne polovine žetvenog prinosa. U većini sandžaka davala se trećina žetve (čl. 2—6). Spahijina je dužnost da u buduće podiže kmetu kuću i potrebne zgrade i da ih prema potrebi popravija (čl. 1). Kao u pogledu haka, tako ni u pogledu kuluka, Saferska naredba nije jedinstvena. U nekim sandžacima, gdje se na ime haka davala trećina ili polovina, služnost (kuluk) na spahijskom posjedu potpuno se ukida; u drugim, gdje je hak iznosio manje od trećine, kmetu je ostala dužnost da u korist spahija vrši izvjesne radove. Dalje naredba zabranjuje izdavanje haka pod zakup (čl. 9). Zbog ranijih mnogih zloupotreba Saferska naredba određuje da se ubuduće ugovori između kmeta i spahije imaju sastaviti pisaneno u dva primjerka u jeziku razumljivom i jednoj i drugoj stranci, ugovor potpisuje spahija i starješina kmetske zadruge, a legalizira ga upravna vlast (čl. 12).¹⁸⁾ Ova odredba bila je uzrokom mnogih pometnja i sporova, jer kmetovi, zbog svoje zaostalosti, nisu shvaćali njezinu pravnu važnost. »Mnogi kmetovi sastavili su doduše sa svojim agama zakupne ugovore, ali daleko više ih je bilo, koji se za ovu ustanovu nisu brinuli, te nisu pravili nikakova ugovora, premda su se, strogo uzevši, svoje volje time odricali jedinog neoborivog dokaza za svoje kmetsko pravo.«^{18a)}

Saferska naredba nije praktično mnogo izmijenila položaj kmetova. Sabotiranje njezinih odredaba provodilo se i dalje, što se moglo tim lakše činiti što je do nepismenih i u svakom pogledu zaostalih kmetova teško dopiralo slovo zakona te su se oni rijetko kada znali poslužiti i onim malobrojnim pravima,

¹⁸⁾ Feifalik, str. 140—145.

^{18a)} Truhelka: *Historička podloga agr. pitanja*, str. 87.

koja im je naredba davala. Dok su se turske vlasti zavaravale mitvim naredbama, dotle kmetovi nisu prestajali da pomišljaju, kako će bunom stvarno riješiti svoje teško pitanje. U velikoj buni u Hercegovini 1875 oni odustaju od svih palijativnih mjera, uviđajući da one ne vode ničemu, i prvi put postavljaju kmetско pitanje na jednu zdravu osnovu. Oni u pretstavci turskoj vladi zahtijevaju »da im se dodijeli treći dio oranice bez koje oni živjeti ne mogu« i da im se nabavi poljodjelsko oruđe. Osokoljeni uspjesima bune, i kad se buna počela širiti i po Bosni, kmetovi su pošli dalje i g. 1877 traže da im se ustupi polovina zemljišta u puno vlasništvo.¹⁹⁾ Poslije toliko stojeća prvi put se jasno očituje misao da nikakve naredbe ne mogu odnos između kmeta i »pahije učiniti snošljivim; oslobođenje se može postići samo punim vlasništvom zemlje i slobodnim raspolaganjem sa svojom radnom snagom. Ali i ovaj put, kao i mnogo puta ranije, u času kad su kmetovi bili pred definitivnim rješanjem svoga pitanja, drugi su odnijeli plodove njihovih stoljetnih napora. Kao Turska pred 1463, tako je Austrija pred 1878 poticala nezadovoljstvo kmetova, ali i ovaj puta nova vlast sporazumjela se sa gornjim slojem i prisilila kmeta da nastavi svoj mukotrpan težački rad.

III

Među prvim aktima, kojima se nova, austrijska vlast predstavila bosanskom selu bio je zakon kojim se doslovno uspostavila valjanost Saferske naredbe u svim agrarnim stvarima. Nova vlast ostavlja, dakle, netaknute stare probleme i stare nevolje. Nova je vlast odmah progovorila kroz zakon, suho i tvrdo: »Duznost je kmeta da svake godine obradi kmetску zemlju sa marljivošću, kako dolikuje dobrom težaku i da posjedniku plati cijenu za upotrebu zemlje«; a ako se kmet ne pokaže onako marljiv, kako dolikuje dobrom težaku, »može se na traženje vlasnika posjeda, a na temelju presude vlasti, silom dignuti sa zemlje.«²⁰⁾ Bune kmetova posljednjih decenija turske uprave olabavile su veze između gospodara i sluga. Nova vlast imala je da ih pritegne i učvrsti. Paragraf je bio poduprt vojničkom silom i tvrdom birokracijom i kmet je brzo, za vrijeme prve bune protiv austrijske vlasti u g. 1881-82, osjetio da je nemoćan i prema novom gospodarau zauzeo je pasivan i iščekivajući stav.

Težinu Saferske naredbe osjetili su bosanski kmetovi tek onda, kad su je počele primjenjivati austrijske vlasti. Posljednjih 18 godina turske uprave, 1860—78 Bosna se stalno nal-

¹⁹⁾ Karszniewicz: Das bäuerliche Recht in Bosnien u. Herz. I. 1899, str. 77 i 99.

²⁰⁾ Hranić, 37, 38.

Bosansko selo kroz historiju

zila u jednom izuzetnom stanju te se zakoni od 1859 nisu mogli normalno primjenjivati. Mnogi su kmetovi za Safersku naredbu prvi put čuli tek po dolasku Austrije. U rukama austrijske birokracije taj je zakon dobio drugi izgled i značenje nego što ga je imao u neredovnim prilikama u kojima se nalazila Bosna pred okupacijom. U tursko doba kmet je direktno saobraćao sa spahijom i s njime se, iako teško ponekad ipak mogao u sporovima nagoditi bez štete po svoje interese. Sada je između kmeta i posjednika umetnut suhi zakon koji se nije mogao ni umoliti ni zastrašiti i pred kojim je bijedni i zaostali kmet bio bespomoćan i nijem. Vlast je bila ukočena i teško pristupačna a administrativni postupak odviše kompliciran. Kmet se nije snalazio pred vlastima, nije poznavao svoja prava, i u koliko ih je poznavao, nije znao da ih brani. U sporu sa svojim gospodarom obično je gubio parnicu. Agrarni sporovi rješavali su se pred upravnim vlastima u prisustvu obiju parničnih strana i njihovih svjedoka. Kao svjedoci i »prisjednici« u raspravama fungirali su obično seoski knezovi, imućniji seljaci koji nisu željeli da se svjedočenjem u korist kmeta zamjere ni spahiji ni vlastima. A kako su agrarni odnosi bili zasnovani na privatno-pravnim ugovorima, svjedočenje je bilo jedini dokaz ako bi se pismeni ugovor zagubio, što se kmetu često događalo. Nije trebalo mnogo vještine da se kmet i njegovi svjedoci smetu, pa da se iz njihovih smetenih odgovora izvedu zaključci na kmetovu štetu.²¹⁾

Glavni predmet agrarnih parnica bili su sporovi oko visine haka i oko podizanja i opravljavanja kmetovskih zgrada. Ove parnice davale su spahijama često mogućnosti da nepoćudnog kmeta dignu sa zemlje. Dosta je bilo pomoću svjedoka dokazati da je kmet zapustio obrađivanje zemlje, da je posjedniku nanio kakvu štetu ili da je uskratilo hak, ili da ga nije dao u onom iznosu na koji je spahija smatrao da ima pravo, i kmet je osuđivan da napusti spahijsku zemlju.

Zbog kmetova neznanja, zbog zagubljenja pisanog ugovora, zbog nesavjesnosti svjedoka, konačno zbog naklonosti vlasti prema staležu posjednika, presuda je obično padala na štetu kmeta. U tursko doba kmet se je tužio na neispunjavanje zakona; sada je imao dosta razloga da se tuži na njihovo doslovno ali pristrano i jednostrano ispunjavanje.

Formalno tereti kmetova ostali su isti kao što su bili pod Turskom, ali su stvarno uvećani zbog novog načina ubiranja nameta. Porez na zemlju, desetina, plaćao se u tursko doba u naravi; austrijska uprava uvela je već osamdesetih godina da

21) Primjera, kako su se vodila agrarne parnice navodi Hrančić (Kmetovsko pitanje, str. 42 i dalje).

se taj porez plaća, u novcu prema unaprijed izvršenoj procjeni žetve, bez obzira na tržne cijene. Iznos desetine utvrđivali su desetari u prisustvu povjerenika upravne vlasti, jednog seljaka i spahije ili njegovog subaše. Da bi se desetari potakli da pri određivanju desetine što bolje zadovolje zahtjeve državne kase, a da se što manje obaziru na praktičnu vrijednost žetve i na interese kmeta, njihov rad se plaćao procentom procjenjene vrijednosti. Tako je kmet na ime desetine redovito više plaćao, nego što je iznosila stvarna vrijednost žetvenog prinosa.²²⁾

Ali nije u novom načinu pobiranja desetine bila čitava šteta. U skladu s općom politikom zaštićivanja interesa imućnijih slojeva vlasti su odredile da desetina ima poslužiti kao baza za određivanje i plaćanje trećine. U tursko doba, trećina se određivala na vršidbi, u prisustvu spahije ili njegovog povjerenika. Ako je žetva podbacila ili ako je kmeta zadesila kakva elementarna nezgoda, štetu je u razmjeru snosio i posjednik. Austrijska uprava je ovaj patrijarhalni način pojednostavila i svela na prost račun. Kod određivanja desetine spahijin povjerenik gledao je da s desetarom i povjerenikom upravne vlasti desetinu što više digne, jer bi se time automatski podizao i spahijin dio žetve. Ako je n. pr. na jednoj parceli procijenjen bruto prinosa sa 100 kg cijena od 10 kg, plaćala se na ime desetine u novcu; od ostatka od 90 kg bruto prinosa utvrdi se spahijin dio od 30 kg, koji on prema novoj uredbi ima pravo da traži od kmeta bez obzira da li je žetva donijela stvarno 100 kg ili je podbacila. Ocjenu ovakove politike dali su sami seljaci u riječima koje su se među njima često čule: »Poreska uprava postala je subaša naših spahija«, što je u stvari i bila. Kod ovakvog stanja gdje je od 100 kg kmetu ostajalo samo 60 bruto prinosa i kad se odbiju od toga ostali porezi i drugi troškovi, kmetu je za prehranu njegove zadruge ostajala jedva jedna četvrtina ukupnog prinosa jednogodišnjeg teškog rada svih njegovih zadrugara. Kad je ovaj sistem ubiranja kmetskih davanja g. 1905 ukinut, shvatilo se to kao relativno znatno olakšanje.²³⁾

Nova je vlast materijalno oštetila seljaka i na drugoj strani. Po turskom zakonu od g. 1869 seosko stanovništvo moglo se slobodno služiti državnom šumom za svoje kućne potrebe pa i za prodaju gorivog drveta i građe na bližnjem tržištu (član 5). Osim toga, za potrebe sela služile su prostrane općinske šume. Austrijska vlast stavila je u pogledu upotrebe šuma velika ograničenja, a prigodom zavođenja katastra granice općinskih šuma znatno su sužene. Od sada se redaju bez-

²²⁾ Feifalik, str. 13 i 14.

²³⁾ Feifalik, str. 14 i 15.

Bosansko selo kroz historiju

brojni šumski prekršaji, koji se strogo kažnjavaju globom ili prisilnim radom ili se iskorišćuju kao sredstvo za pravljenje političkog pritiska. Istim su načinom znatno stegnute granice seoskih ispaša i neobrađenih ledina (mevata). Država je postala vlasnikom preko jedne polovine ukupne površine zemlje.

▼

Godine 1879 u Bosni i Hercegovini, od ukupnog broja stanovništva (1.158.440) bilo je u svemu 162.000 seljačkih kuća (zadruga) i od toga je na slobodne seljake otpadalo 47,5%, na kmetove 52,5%; do god. 1910 porastao je broj stanovništva na 1.898.044. Kroz to vrijeme izmijenio se i omjer između broja kmetova i slobodnih seljaka; procenat kmetova pao je na 38,9%, slobodnih seljaka digao se na 61,1%. U apsolutnom broju kućnih zadruga bilo je 1910:²⁴⁾

Slobodnih seljaka	151.307 kuća
Kmetova	96.508 kuća
Spahija	10.463 kuće

Upada u oči znatan porast broja slobodnih seljaka. Razlog je tome ne samo otkup kmetova nego i razbijanje starih slobodnih posjeda na manje privredne jedinice u vezi sa raspadaњem seoske zadruge. I u jednom i u drugom slučaju, novi slobodni posjedi stvarali su se pod teškim uslovima i rijetko su kad doprinijeli, da seljak na svom posjedu postigne ekonomsku nezavisnost. Umnožavanjem slobodnih posjeda i diobom kućnih zadruga smanjivao se opseg posjeda a uvećavali produkcionni troškovi; u koliko je na ovaj način porastao broj slobodnih seljaka, porast znači samo osiromašenje i padanje na ekonomski nivo siromašnijeg kmeta. Ovakovi seljaci, da bi se kolikogod održali, morali su ili da kao nadničari obrađuju zemlju posjednika, ili da se djelomično ukmete ukoliko je za to bilo raspoložive spahijske zemlje.

Ista sudbina čekala je one kmetove koji su otkupom postali slobodni seljaci. Otkupljivanje se vršilo najviše posredstvom banaka, koje su seljacima davale zajmove uz hipoteku na otkupljeno zemljište i uz visoke kamate. Seljak je time uvučen u sistem novčane privrede, kojem on, po svojim ekonomskim mogućnostima nikako nije bio dorastao. Da pribavi novac za otplatu duga seljak je isprodavao stoku i time uništavao najzdraviju osnovu svoje privrede. Posjedi su postali pasivni što je izazvalo novo zaduživanje, većinom posredstvom gradskih trgovaca uz još teže uslove. Oko novostečenog i »slobodnog« posjeda obavijala se mreža dugova pod kojom je sloboda često i brzo izdahnila. Od 39.368 kmetovskih kuća koje su se u vremenu od

²⁴⁾ Fejfić, str. 136.

1878—1914 otkupile mnoge nisu bile u stanju da udovolje svojim dužničkim obavezama i njihova otkupljena zemlja morala se prodati na javnoj dražbi. Na taj način, u samoj godini 1912 od 5821 otkupljenih kmetških posjeda prodano je 436 ili 7.5%.²⁵⁾ Tako su se donji slojevi seljačkog staleža, bez obzira na porijeklo njihovog slobodnog posjeda, našli na istom ekonomskom nivou i susretali s istim teškoćama koje su ih neminovno gurale na put potpune ili djelomične proletarizacije.

Površina slobodnih posjeda bila je pretežno ispod mjere dovoljne da se na njoj prehrani čitava zadruga. Ukupna površina slobodnih posjeda iznosila je 800.000 hektara. Od toga je u procentima otpadalo na pojedine kategorije:²⁶⁾

1 — Površina ispod 2 hektara	51.5%
1 — Površina ispod 2—5 hektara	25.4%
3 — Površina ispod 5—10 hektara	13.7%
4 — Površina preko 10 hektara	9.4%

Kad se još uzme u obzir da su kmetovi, u pravilu, otkupljivali slabiju zemlju i da je u Bosni uopće prevladivala ekstenzivna poljoprivreda koja je, po hektaru, davala četiri puta manji prinos nego u naprednijim zemljoradničkim zemljama onda nam postaje vidljivo da seljaci 1 kategorije t. j. preko polovine svih slobodnih seljaka nije moglo da se ishrani na svojoj zemlji sa površinom ispod 2 hektara. Da bi svoj posjed učinili sposobnim za život, nastojali su seljaci, da ga prošire kupovinom nove zemlje i da iz kategorije 1 pređu u kategoriju 2. U malo slučajeva mogli su to postići vlastitom snagom; u većini slučajeva prelazili su u višu kategoriju uz pomoć zajma i tako opteretili i stari i novi posjed. Najčešći rezultat toga nastojanja bio je, da je seljak ekonomski još niže padao pa i sam opstanak svoga posjeda dovodio u pitanje. U granicama 1 kategorije seljaka razvio se proces pauperizacije i proletarizacije sela: tu su se od ostalih seljaka odvajali poljoprivredni nadničari, tu se razvijalo odvajanje seljaka od zemlje i njihovo pretvaranje u seoski a po tom u gradski proletarijat. Odavle se regrutira jeftina radna snaga za nove grane privrede, za industriju, saobraćaj, rudarstvo i šumske radove.

Ovom najsiromašnijem dijelu seljaka približuju se svojim donjim slojevima seljaci druge kategorije sa posjedima od 2—5 hektara površine na koje otpada 25.4% slobodne zemlje. Tek treća kategorija posjeda sa 5—10 hektara zemlje (13.7% slobodnih posjeda) može se smatrati sposobnom za život u koliko su njihovi vlasnici uspjeli da uspostave ravnotežu između svojih

25) Feifalik, str. 29; Ivšić, str. 230.

26) Ivšić, str. 234.

Bosansko selo kroz historiju

prihoda i obaveza prema vjerovnicima. Ovo je kategorija srednjeg seljačkog staleža, koji je imao mogućnosti da postane privredno samostalan.

Nezavisni dio seljaka predstavljaju oni čiji se posjedi nalaze u 4 kategoriji sa više od 10 hektara površine. Uza svu ekstenzivnost zemljoradnje, veličina njihovih posjeda omogućuje im da svoju privredu prilagode vrsti zemljišta i da se u proizvodnji ravnaju prema potraživanjima tržišta. Oni su u poslovnim vezama sa gradom, bankama i trgovcima samostalnjiji i nije ih lako izrabljivati. Sami u znatnoj mjeri vode trgovinu stokom i stočarskim proizvodima, kapitaliziraju svoju privredu i sve se sigurnije snalaze u poslovima kapitala i kredita; kredit za njih ne znači teret nego pohugu kojom podižu aktivnost svoga posjeda i svojih poslova. Oni i sami na selu igraju ulogu vjerovnika i to im daje velike mogućnosti da svoj posjed prošire i zaokruže i da ostale seljake uza se vežu ekonomski, a po tome i politički. Oni su predstavnici sela; njima vlasti povjeravaju funkcije seoskih knezova i na njih ukazuju kao na primjer, kad treba pobijati tvrdnje da je seljak siromašan i zapušten.

Ovoj grupi seljaka ne pripada čitav iznos od 9,4% slobodnih posjeda; jedan dio toga postotka otpada na one posjede čiji vlasnici nisu bili seljaci nego obično pripadnici raznih varoških zvanja, koji su svoju zemlju davali pod zakup ili je obrađivali najamnim radom.

Ostatak obradive površine (900.000 hektara) bio je raspodijeljen na 10.463 spahija (porodica) ili nešto ispod 90 hektara na jednog spahiju. Čitavu tu površinu obrađivale su 111.033 kmetske zadruge tako da je na jednu zadrugu otpadalo oko 8 hektara. Ni svi kmetovi kao ni slobodni seljaci nisu bili u jednakom položaju: 39% kmetskih posjeda imalo je površinu ispod 3 hektara.²⁷⁾ Još manje nego mali posjedi slobodnih seljaka mogli su ovi mali čifluci podmiriti najnužnije potrebe kmetske zadruge. Žetveni prinos na čifluku bio je redovito manji nego na slobodnom posjedu, što je ležalo u naravi kmetskih odnosa. Često su optuživani kmetovi, da su sami krivi zbog ovako male produktivnosti kmetske zemlje; tada su nastali, i do danas se održali prigovori da je nemar i lijenost, neznanje i ravnodušnost seljaka prema tehničkom napretku u poljoprivredi jedini uzrok njihove materijalne bijede i kulturne zastalosti. Ozbiljnije zagledanje u mehanizam kmetskih odnosa pokazalo da je svako intenziviranje poljoprivrede, uvođenje savršenijih sredstava obrađivanja, ulaganja većeg iznosa radne snage t. j. povećanje produkcionih troškova samo spahiji do-

²⁷⁾ Ivšić, str. 224.

Pregled

nosilo povećanje čistog prihoda, a direktno umanjivalo čist prihod kmeta.²⁸⁾ Kmet je potražio dosta uzakudnog reda dok nije došao do ove istine; a kad mu je postala poznata, on je volio da zapusti zemlju nego da sam plaća uvećani prihod spahiji. Ovaj sloj kmetova nije se mogao ishraniti na zemlji; višak članova kmetijske zadruge bio je upućen na isti put kojim su išli pauperizovani slobodni seljaci. Slobodan ili neslobodan seljak bez dovoljno zemlje nužno je padao na najnižu ekonomsku skalu na kojoj se vršio mučan proces odvajanja od zemlje i sela; u većem ili manjem broju odvajivale su se, s vremena na vrijeme, skupine seljaka od svoje mase i upućivale u svijet da prodaju svoju radnu snagu.

Srednji sloj kmetova obrađivao je 37.54% čifluka sa površinom od 3—10 hektara po jednom čifluku. Ekonomski uslovi ovih kmetova nisu bili jednaki, nego variraju prema veličini obradive zemlje, prema vrsti tla i prema većim ili manjim mogućnostima razvijanja stočarske privrede.

Kmetovi, koji su obrađivali čifluke sa površinom većom od 10 hektara (23.46% svih čifluka), mogli su, iako u kmetskom odnosu, da stvore relativno blagostanje jer su imali više mogućnosti da drže veći broj stoke, koja je u Bosni uvijek predstavljala najunosniji imetak; prodajom stoke lakše su dolazili do gotovog novca i imali najviše izgleda na otkup i bili najmanje izvrgnuti opasnosti da se zapletu u dugove.

Rezultat historijskog razvitka bosanskog sela bio je dakle taj da polovina seoskog stanovništva nije mogla da vegetira na vrlo niskom životnom standardu; tek jedna devetina seoskog stanovništva mogla je da se čvrsto ukorijeni na zemlji i da se podigne do blagostanja. Uza sve političke promjene i agrarno-pravne reforme selo se, uoči 1914, našlo pred istim problemima s kojima se uzalud hrvalo kroz stoljeća.

Anto Babić

²⁸⁾ Kako se povećanjem produkcionih troškova i intenziviranjem poljoprivrede automatski smanjuje čist prihod kmeta prikazano je grafički kod Fellafika, str. 8.